

«Діяння Олександра» в перекладі Юлія Валерія, а в IV ст. – «Історія падіння Трої», а також «Іудейська війна» Йосипа Флавія, написана у I ст. грецькою мовою.

Питання для самоконтролю:

1. Чому з'явилася потреба у перекладацькій діяльності?
2. Хто були перші перекладачі і чому саме вони?
3. Які найдавніші переклади збереглися до сьогодні?
4. Назвіть перекладачів античності, яких ви знаєте.
5. У чому полягає відмінність між перекладацькими традиціями у Стародавній Греції та Стародавньому Римі?

Тема 3.

**ПЕРЕКЛАДАЦЬКІ ТРАДИЦІЇ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.
ЄВРОПЕЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ ПЕРЕКЛАДУ 14–19 СТ.**

План

1. *Перекладацькі традиції в епоху Середньовіччя.*
2. *Перекладацькі традиції середніх віків у Східних країнах.*
3. *Особливості перекладу в епоху Відродження.*
4. *Європейські традиції перекладознавства у Нову Добу.*

1. Перекладацькі традиції в епоху Середньовіччя

Античний світ повільно і непомітно згасає, переростаючи в європейський. Ми не можемо назвати точну дату, коли має сенс говорити про власний європейський світ. Але відправною точкою, як завжди, служить людина і людське суспільство. А людина на порубіжжі ер перейшла від розчленованої, розпорошеного в навколишній природі язичницького сприйняття світу – до монотеїстичного. Для європейських народів провідним варіантом такого сприйняття стало християнство. Саме ця грандіозна зміна у сприйнятті людиною себе і світу зумовила новий підхід до перекладу і закріпила його на довгі століття.

Християнство принесло з собою Святе письмо – священний текст, до якого люди вже не підходили з колишніми, античними мірками.

Текст цей, даний Богом, шанувався як святиня. Надзвичайно важливо, що це був письмовий текст, тобто текст, що має закінчене оформлення. В принципі в історії народів Європи вже відома була на той час традиція релігійного сприйняття письмових знаків мови. Стародавні германці дохристиянської доби саме так на порубіжжі ер сприймали свої руни. Сакральний характер мала кожна руна сама по собі, поза її зв'язку зі значенням. Значення її представляло собою таїнство і перебувало у віданні жерців. Використання рун для складання слів зв'язного тексту, тобто для передачі інформації, було в той час явно другорядною областю їх застосування.

Шанування тексту Священного писання ґрунтувалося не так на шануванні окремих графічних знаків (букв), як на шануванні Слова, яке з самого початку сприймалося як найменша можлива частка, що прямо пов'язує людину з Богом.

Це середньовічне європейське сприйняття тексту дає ключ до розуміння середньовічної теорії перекладу. Вона спирається на середньовічне уявлення про природу мовного знаку, а це уявлення, в свою чергу, йде корінням у філософію неоплатонізму. Її принесли на християнський ґрунт **Блаженний Августин** – на Заході і **Псевдо-Ареопагіт** – на Сході Європи. В центрі цих уявлень – *іконічна природа слова*. Це означає, що слово є образ речі; причому існує внутрішній нерозривний зв'язок між словом і річчю. Уявлення про іконічну природу слова згодом зміниться альтернативною уявлень (в сучасній лінгвістиці цей зв'язок може трактуватися і як іконічна, і як випадкова). Але тоді, в культурі середньовіччя, іконічна природа слова була аксіоматичною.

Отже, слово є образ речі. Тому, в принципі слово може відобразити річ ще раз – в іншій мові. У такому підході була закладена принципова можливість перекладу. Потрібного нерозривного зв'язку можна досягти, обравши інший іконічний знак для даного слова, вірніше – той же по суті, але виражений засобами іншої мови. Але в такому випадку перекладач зобов'язаний чітко і послідовно, без вилучень, відображати кожне слово, інакше він спотворить саму реальність. Говорячи про специфіку перекладу Середньовіччя, ми перш за все маємо на увазі переклад письмовий; правда, у нас є відомості про те, що на Сході, в Індії, існував послівний усний переклад, очевидно, що базувався на тій же іконічній теорії. Однак в європейській традиції він невідомий. Те, що писемність принесла європейським народам християнство, – факт загальновідомий. Це були дуже схожі між собою

графічні системи, побудовані на основі греко-латинських буквених знаків. У всіх від початку переважав фонематичний принцип фіксації мови. Але в дослідженнях, присвячених історії писемності, як правило, не робиться акцент на тому, що писемність виникла як інструмент перекладу і першим письмовим текстом майже у кожного з європейських народів був текст Біблії. Значить, фактично писемність початково потрібна була саме для перекладу.

Розглянемо типові риси середньовічних переказів на прикладі одного з найбільш ранніх пам'яток – готської Біблії. Готська писемність була одним з найперших варіантів європейської писемності на греко-латинській основі. У IV ст. н. е. вестготський монах **Вульфїла** переклав Біблію готською мовою. На основі знаків грецького, італійського та частково рунічного алфавітів Вульфїла розробив для цілей перекладу готський алфавіт, який згодом і став основою готської писемності. Уже в цьому ранньому тексті проявилися всі основні риси середньовічного перекладу. Переклад цей – послівний. Якщо Вульфїла стикався в грецькому оригіналі зі словом, якого немає в готській мові, він винаходив різні способи його відображення. Серед них і транскрипція, і калькування словотворчої моделі. Установка на передачу кожного слова окремо приводила до того, що не враховувався контекст, переклад опинявся позаконтекстуальним, точно слідував за ланцюгом окремих слів, але не брав до уваги систему мови. Тому він і отримав найменування буквального, або «рабського», перекладу. Однак навряд чи можна говорити тут про лінгвістичну наївність перекладачів, як це роблять багато дослідників. Справа швидше в абсолютно особливому ставленні до тексту, яке для нас важко уявно. Адже середньовічний перекладач дбав не про майстерність перекладу, точність передачі змісту і зрозумілість перекладеного тексту, а про те, щоб він відповідав доктрині християнського віровчення. При цьому затемненість, незрозумілість змісту була навіть приваблива, посилювала містичне релігійне почуття і відповідала невимовності, непізнаваності основних християнських істин. У цьому світлі особливого звучання набуває слово «рабський»: відчуваючи найбільший пієтет перед оригіналом, перекладач відчував і хотів відчувати себе рабом перед Божественним текстом. Практика послівного перекладу приводила до прямого запозичення латинських і грецьких граматичних структур (*accusativus cum infinitivo*, *genitivus absolutus* і ін.), які потім найчастіше засвоювалися тим, хто приймає мову.

У перекладних текстах, таким чином, при послівному принципі відбивалася структура мови оригіналу, його словотвірні моделі, але на національну специфіку не робилося акценту, вона, мабуть, і не

усвідомлювалася, у всякому разі, проблеми перекладу не становила. При перекладі тексту Біблії, який робився зі старосврейської через мову-посередник – грецьку або латинь виникала багатошарова структура тексту перекладу на всіх рівнях мови.

Прагнення до вірності християнській доктрині при послівному принципі іноді дозволяло перекладачам замінювати традиційні деталі біблійного антуражу на місцеві. Так, в поетичному перекладенні Біблії на давньосаксонську мову, відому під назвою «Хеліанд» («Спаситель», IX ст.), пустеля, куди прямує Христос, замінена лісом. Але такі заміни ми зустрічаємо, як правило, в тому випадку, якщо вихідний текст оброблявся поетично. Тоді одночасно допускалися купюри, вирівнювання сюжету і пристосування тексту до поетичної форми, звичної для даного народу, – тобто фактично адаптація, яка була відомим перекладацьким прийомом ще в дохристиянські часи. Одночасно з адаптацією можна було спостерігати і логічне «вирівнювання» тексту оригіналу, метою якого було, мабуть, полегшення його сприйняття – все з тим же завданням: донести до пастви Слово Боже. Яскравим прикладом такого логічного вирівнювання були так звані «євангельські гармонії», тобто сумування всіх чотирьох Євангелій. Таким чином, в перекладах раннього Середньовіччя часто зливалися воедино три принципи: послівний переклад, культурна адаптація та логічне вирівнювання. Так само згаданий «Хеліанд», написаний традиційним для германців давньогерманської алітераційний вірш; таке Євангеліє Отфрода (IX ст.): євангельська гармонія, написана на рейнсько-франкському діалекті і використовує суміжну кінцеву риму.

Виходить парадоксальна на перший погляд картина. З одного боку, протягом всіх середніх століть існує послівний переклад, який не допускає купюри навіть одного слова при перекладі, з іншого боку, зустрічається дуже вільна обробка оригіналу, яка припускає навіть перетворення прози у вірші. На ділі тут немає суперечності. Принцип дотримання вірності доктрині неухильно дотримувався, а вільна переробка, очевидно, була пов'язана не тільки з дохристиянськими традиціями адаптації, а й із традиціями усного проповідництва, хоча автори, безумовно, користувалися, як основою, письмовим текстом Біблії.

Відзначимо ще одну особливість середньовічного ставлення до тексту. Вірність оригіналу ставилася понад усе. Але, перетворившись в перекладений текст, він міг потім піддаватися купюрам, входити до складу різних компіляцій та ін. Це було пов'язано з тим, що поняття авторства в нашому розумінні не існувало; в кінцевому рахунку не

людина перекладала за допомогою свого мистецтва, а божественне натхнення керувало ним. Тому поняття посягання на чужий текст виникнути не могло.

В середні віки відсутня опозиція між оригінальною та перекладною літературою. Адже текст не є національним надбанням, він є надбанням всього християнського світу. Віра об'єднувала людей набагато могутніше, ніж кров і звичаї. Текстова культура була єдиною. Саме тому, на відміну від античності, частка перекладних текстів у всій християнській Європі дуже велика і складає від 87 до 99%. Це зовсім не означає духовної неповноцінності народів в середні століття і їх нездатності до самостійної творчості. Це говорить про спільність їх текстової культури та про християнську домінанту в ній. Крім того, це свідчення високої інтенсивності інформаційного обміну в той час.

Починаючи з XII-XIII ст. серед пам'яток перекладу збільшується частка світських текстів. По всій Європі завдяки перекладам поширюється лицарський роман: у XII ст. обробки лицарських романів за французькими джерелами виявляються в Німеччині («Парцифаль» **Вольфрама фон Ешенбаха**, «Ерск» і «Ивейн» **Гартмана фон Ауе**); у XIII ст. з'являються перекази французьких лицарських романів в Англії, Італії, Норвегії, Фландрії, Іспанії. Навіть в Ісландії, культура якої з цілої низки причин (толерантна християнізація, острівна ізоляваність, сильна власна література) не так сильно залежала від перекладів, саме під впливом перекладень лицарських романів сформувався цілий літературний жанр: романічна сага. Популярним серед європейських перекладачів є також старофранцузький епос «**Пісня про Роланда**», який починаючи з XII ст. перекладають різними європейськими мовами (зокрема, на середньовісній німецькій і нідерландській).

У самій же Франції, крім християнської та античної літератури, перекладають не так багато, оскільки існує власна авторитетна література. Завершуючи розмову про середньовічну теорію і практику перекладу, коротко зупинимося на усному перекладі. Якщо письмовий переклад перебував у віданні ченців і був богоугодною справою, основні мови, з яких перекладали – грецька і латинь, – сприймалися як божественні мови Священного писання, а латинь була також мовою богослужіння, то усний переклад, навпаки, сприймався в народі як заняття бісівське. По-перше, говорячий будь-якою іншою (варварською, неповноцінною) мовою, як і в давнину, здавався людиною неповноцінною, а незрозуміла здатність говорити відразу двома мовами наводила на підозри, чи не пов'язаний він з дияволом. Але оскільки усний перекладач ставав незамінною фігурою в дипломатичних контактах між формованими європейськими державами,

він поступово перетворюється в офіційну посадову особу і як професіонал має високий статус державного визнання.

У XIII ст. вперше усвідомлення необхідності навчати усних перекладачів призводить до реальних ініціатив: юрист **Петрус де Боско** домагається створення в Парижі спеціальної **Вищої школи усних перекладачів** зі східних мов і викладає в посланні Філіпу IV Красивому приблизну програму навчання, аргументуючи необхідність створення школи тим, що настав час почати експансію європейської духовної культури на Схід.

2. Перекладацькі традиції середньовіччя у Східних країнах

Мистецтво перекладу розвивалося, зрозуміло не тільки в Європі, тому важливо уявляти собі культурний фон європейського розвитку.

В арабському світі розквіт перекладацької діяльності припадає на VIII-XIII ст. і безпосередньо пов'язаний з поширенням ісламу. Середньовічна арабо-мусульманська філософія спирається на грецьку філософію, зокрема на Аристотеля, й бере свій початок в перекладах. Серед потужних центрів перекладу в той час можна відзначити **Насібіні Гундішапур** (Іран, Дамаск). Особливе місце посідає **Індія**, яка за обсягом і кількістю перекладів перевершує не тільки весь середньовічний Схід, а й Європу. Примітно, що переклад в Індії є в основному не засобом запозичення інформації ззовні, а засобом її «випромінювання»: на території Індії створюються переклади більш ніж на 300 мов, в основному – з санскриту. Багаті перекладацькі традиції виявляються в **Кореї** (переклади в основному з китайської і на китайську), в Тибеті (VII-XIV ст., Центри перекладу – тибетські монастирі), в Монголії (з китайської, тибетської, уйгурської). Окремо стоять **Китай** і **Японія**. Китай – одна з найдавніших безперервних цивілізацій – протягом усієї своєї історії відрізнявся яскраво вираженою самодостатністю (китайський гегемонізм) і не прагнув до культурних запозичень; не спостерігалось також і прагнення поширювати свою культуру. Переклад в Китаї у зв'язку з цим був розвинений у край слабо, і спалахи перекладацької діяльності в III-VII ст. були пов'язані лише з засвоєнням буддизму. Далі, аж до XX ст., у Китаї практично нічого не перекладалось. Першим симптомом швидкого виходу з ізоляції стало створення школи іноземних мов і бюро перекладів при Цзянь-Наньском арсеналі в 60-ті рр. XIX ст. Біблія на китайську мову була перекладена тільки в XX ст. Аналогічну ситуацію ми спостерігаємо в середньовічній **Японії**, де до початку XVII ст. переклад невідомий і не культивується.

Підіб'ємо деякі підсумки:

1. Письмовий переклад в середні століття виявляється потужним засобом релігійної консолідації – як в Європі, так і на Сході.

2. Поява писемності у європейських народів безпосередньо пов'язана з необхідністю перекладу Біблії, таким чином, переклад стає каталізатором інформаційної культури людства.

3. Письмовий переклад в середні століття здійснюється переважно в рамках послівної теорії перекладу, яка базується на уявленні про іконічну природу мовного знаку.

4. Конкуруючим принципом письмового перекладу є принцип культурної адаптації.

5. Висока культура письмового перекладу в Середньовіччі сприяє розвитку і збагаченню європейських мов.

6. Для середньовічного письмового перекладу характерна відсутність усвідомленого авторства, а також відсутність уявлень про національну приналежність тексту.

7. Функціональні рамки усного перекладу, як і раніше залишаються обмеженими.

3. Особливості перекладу в епоху Відродження.

Ставлення до перекладу поступово змінюється в епоху Відродження, в міру того як змінюється ставлення людини до самої себе, Богу і навколишнього світу. Перші симптоми цих змін виявляються ще в надрах Середньовіччя. У XII ст. з'являються університети – осередки світського знання: в **Болоньї** (1119 р.), в Парижі (1150 р.), в **Оксфорді** (1167 р.), у **Валенсії** (1212 р.) та ін. У деяких з них навіть не було теологічних факультетів; наприклад, університет Валенсії ввів вивчення богословських наук тільки в XV ст. З'являється світське мистецтво і світська наука, латинь тепер не тільки мова Священного писання і християнського богослужіння, а й мова університетської освіти і світської науки, тим самим вона наближається за своїм статусом до інших європейських мов.

Збільшується, і популярність світської перекладної літератури. Священний трепет перед текстом починає поступово змінюватися інтересом до його змісту. Цілком узгоджуються з цими новими тенденціями висловлювання **Роджера Бекона** (XIII ст.), який у своєму знаменитому творі «**Opus majus**» зазначає, що в перекладі «все передати неможливо», оскільки мови помилкові і своерідні, і закликає перекладачів спиратися на вдосконалення свого знання іноземних мов.

З'являється погляд на текст як на щось організоване за правилами певної мови. Велику роль у цій переорієнтації зіграло пожвавлення

інтересу до античних текстів: перше місце серед перекладених книг в XIV ст. займають античні автори і у Франції, і в Італії, і в Іспанії; дуже популярні вони і в Англії. Серед відомих імен – Вергілій, Овідій, Саллюстій, Тит Лівій. Не менш важливою була поява світських текстів, що містять усвідомлену вигадку (фактично це був початок зародження художньої літератури в її сучасному розумінні). Підвищений інтерес перекладачі різних країн виявляють до новинок італійської літератури, яка перебувала тоді на передньому фланзі літературного розвитку. **Данте, Петрарка, Боккаччо** перекладають в XIV-XV ст. на всі основні європейські мови.

Разом з тим поживається і розквітає старовинна традиція культурної адаптації. Так, німецький перекладач XV ст. **Альбрехт фон Ейб** при перекладі комедій Плавта не тільки антураж дії замінює на німецький, а й змінює імена дійових осіб.

Церква в епоху Відродження посилює боротьбу за свою чистоту, немов відчуваючи неминучість змін і чинячи опір їм з останніх сил. Цю чистоту вона також пов'язує і з послівною теорією перекладу, засновану на іконічній природі мовного знака. Постраждав перекладач і вчений, гуманіст Етьєн Доде. За неканонічне тлумачення однієї репліки Сократа в діалозі Платона він був засуджений церковним судом до смерті і спалений на багатті в 1546 р. Церква забороняє і переклад Біблії на народну мову, оголосивши її еретицтвом. Незважаючи на це, ми вже в XIV ст. зустрічаємося з першими спробами викласти текст Біблії народною, загальнодоступною мовою. Один з таких анонімних перекладів німецькою мовою був надрукований в Страсбурзі в 1465 р. Однак цю спробу не можна визнати вдалою. Переклад, виконаний, очевидно, з Вульгати, рясніє кальками з латині і відрізняється важкістю синтаксису. І разом з тим саме з перекладом Біблії пов'язана найістотніша зміна, яка відбулася в наступному, XVI ст.

4.Європейські традиції перекладознавства у Нову Добу

Реформація. Так, справжній перелом в історії перекладу настає тільки тоді, коли ревізії піддається головний текст в житті людей того часу – Біблія. Ось чому цей перелом пов'язаний по першу чергу з ім'ям Мартіна Лютера. Лютер гостро відчував назрілу потребу європейської частини людства вступити в інші стосунки з Богом, спілкуватися з ним без посередників і втілив цю потребу в нових принципах перекладу. І новий переклад Біблії став основною опорою Реформації християнської церкви.

Закликаючи дотримуватися канонічну повноту і точність передачі

змісту оригіналу, Лютер закликав робити мову перекладу такою, щоб вона була зрозумілою і знайомою будь-якій людині, тобто орієнтуватися на норми розмовної мови. Цікаво, що багато явно усні, просторічні «компоненти мови того часу, які Лютер ввів в Біблію, незабаром змінили свій статус і стали сприйматися як елементи високого стилю. Подіяв авторитет тексту Біблії, як священного і піднесеного. Нові принципи перекладу, орієнтовані на повне самостійне розуміння тексту і перекладачем, і тим, хто його читає, поширилися дуже швидко на переклад Біблії з латини в інших країнах Європи, а потім і на переклад інших християнських і світських текстів.

В цей же час розширюється діапазон перекладу нехудожніх текстів в зв'язку з розвитком світського знання. Перекладаються твори з астрономії, лікарської справи, алхімії, географії. Принцип повної передачі змісту засобами рідної, зрозумілої всім мови затверджується і тут.

Класицистичний переклад. У XVII ст. рекатолізація призводить подекуди до повернення авторитету послівного принципу, але він як був, так і залишається вже не єдиним. Лютеранська концепція, яка більше відповідає погляду людини того часу на світ, продовжує поширюватися.

Формування світського художнього тексту, яке почалося в епоху Відродження, завершується його чіткою фіксацією в жанрах в епоху класицизму. Починаючи з кінця XVII ст. в європейських літературах визначаються принципи перекладу, згідно з якими текст повинен відповідати нормам естетики Буало, нормам естетики класицизму. Кращим перекладом визначався переклад, максимально наближений до якогось художнього ідеалу. Це досягалося за допомогою певного набору мовних засобів, які відповідали вимогам «доброго смаку».

Зміст і форма в класицистичному перекладі були в єдності. Але ця єдність знаходилася поза оригіналом, в якійсь ідеальній реальності, і в процесі перекладу треба було прагнути до досягнення цього ідеалу. Тому текст оригіналу розглядався як сирий, недосконалий матеріал. Проблема перекладеності у такому випадку знімалася сама собою: адже будь-який, найслабший оригінал можна було спробувати наблизити до естетичного ідеалу. При перекладі зміни вносилися в сюжет, композицію, склад персонажів, тобто в змістовні аспекти твору, змінювалися і способи вираження цього змісту. В результаті зникало всяка авторська і стилістична своєрідність першотвору. Навмисно усувалася національна своєрідність, хоча і попередні принципи перекладу, як ми пам'ятаємо, його не передавали і не враховували. Але якщо в Середньовіччі відмова від національних рис пояснювалася

прагненням до релігійного єднання, то тепер панувала ідея інтернаціональної, просвітницької місії літератури. Не дивно, що при такому підході до цілей перекладу, коли естетична цінність самого оригіналу не бралася до уваги, непоодинокими були переклади з участю мови-посередника, якою в більшості випадків виявлялася французька. Суперечки про те, збагатили такі переклади європейські національні літератури, точаться і до сьогодні.

Своєрідним було також і ставлення до норм мови перекладу. Текст повинен був відповідати нормам тієї мови, якою перекладався, але ці норми трактувалися інакше, ніж в концепції Лютера. Установка на загальнонародну мову змінилася установкою на мову літературного жанру, багато в чому далекий від розмовного. Як приклад можна навести численні класицистичні переклади трагедій Шекспіра французькою мовою. Неприпустимі були з точки зору класицистичної естетики змішання поезії і прози в трагедії, комічних ситуацій з трагічними, вживання грубої і просторічної лексики, порушення Шекспіром теорії трьох єдностей: часу, місця і дії. Всі ці «відступи від ідеалу» усувалися при перекладі. Тексти, перекладені таким способом, як би відривалися від конкретного автора і ставали надбанням літературного напрямку їм смислового і стилістичного свавілля.

Що стосується перекладів нехудожніх текстів, то вони протягом XVII-XVIII ст. тримаються в рамках лютеранських принципів перекладу, виключаючи, мабуть, публіцистичні та філософські тексти. При перекладі наукових творів поширені компіляції і вибіркового перекладу.

Громадський статус перекладача в XVIII ст. досить високий в порівнянні з колишніми століттями, але помітно варіює від країни до країни. Зрозумілим є одне: письмовий перекладач займає помітне місце в світській культурі. Дослідники відзначають, що саме в XVIII ст. переклад набуває ознак професії і поступово починає формуватися справжній професійний стан перекладачів.

?

Питання для самоконтролю:

1. Які зміни у перекладацькій діяльності сталися в епоху Відродження?
2. Назвіть принципи перекладу, сформульовані Етьєном Доле.
3. Розкажіть про переклад, породжений естетикою класицизму.
4. Які риси у перекладу епохи Просвітництва?
5. Чим схарактеризовані традиції перекладу у Нову Добу?